

Filip Wróblewski

wroblewskifilip@gmail.com

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Uniwersytet Jagielloński

STUDIUM HISTORII KULTURY MATERIALNEJ (1950-1956). KONTEKST POLITYCZNY, IDEOLOGICZNY I GOSPODARCZY „LIKWIDACJI” ETNOLOGII W POLSCE¹

**Department of the History of Material Culture (1950-1956).
The political, ideological and economic context
of the ‘elimination’ of ethnology in Poland**

Streszczenie: W artykule autor omawia proces marginalizacji i “likwidacji” etnologii przez władze komunistyczne PRL, jako samodzielnej dyscypliny naukowej. W miejsce nauk „burżuazyjnych” lub „reakcyjnych”, a zatem niezgodnych z obowiązującą na przełomie lat 40. i 50. XX wieku doktryną materializmu dialektycznego, powołano do istnienia historię kultury materialnej. Nowy kierunek studiów zastąpił dotychczas osobne: etnologię, archeologię Polski oraz archeologię klasyczną. Powstanie SHKM było związane z profilowaniem absolwentów pod kątem potrzeb gospodarki centralnie planowanej oraz

¹ Publikacja stanowi rezultat projektów badawczych: „Etnografia jako doświadczenie osobiste. Generacyjne uwarunkowania przemian metodologii i praktyk badawczych”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2011–2013, grant nr 2011/01/N/HS3/03273), „Wyznaczniki dyskursu scjentyistycznego w etnologii na przykładzie materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego” (2012–2013), „Znaczenie Międzyuczelnianych Obozów Etnograficznych dla rozwoju metodologii badań etnograficznych” (2013–2014), „Maria Znamierowska-Prüfferowa wobec dyskusji o programie nauczania etnografii” (2014–2015) oraz „Świadkowie historii. Biografie naukowe polskich etnografów i etnologów starszego pokolenia” (2015–2016) finansowanych przez Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Za lekturę tekstu na różnych etapach prac i pomocne uwagi dziękuję Januszowi Barańskiemu, Tarzycjuszowi Bulińskiemu, Elżbiecie Duszeńko-Król, Kai Kajder oraz recenzentom.

prowadzeniem badań, które miały dostarczyć dowodów na wyższość socjalizmu nad kapitalizmem. Artykuł omawia wpływ ideologii na działalność naukową oraz przedstawia uwikłanie uczonych w bieżącą politykę reżimu komunistycznego.

Słowa kluczowe: historia antropologii, archeologia, reforma studiów wyższych, komunizm, materializm dialektyczny, ideologia, użyteczność, antropologia stosowana.

Abstract: In the article, the author discusses the process of marginalization and 'elimination' of ethnology by the communist authorities of the Polish People's Republic, as an independent scientific discipline. In place of 'bourgeois' or 'reactionary' sciences, and therefore inconsistent with the doctrine of dialectical materialism in force at the turn of the 1940s and 1950s, the history of material culture was established. The new field of study has replaced so far separate ones: ethnology (anthropology), archeology of Poland and classical archeology. The establishment of DHMC was related to profiling graduates in terms of the needs of a centrally planned economy and conducting research that was supposed to provide evidence for the superiority of socialism over capitalism. The article discusses the influence of ideology on scientific activity and presents the involvement of scholars in the current policy of the communist regime.

Keywords: history of anthropology, archeology, reform of higher education, communism, dialectical materialism, ideology, usefulness, applied anthropology

Wprowadzenie

W ramach wdrażanej przez władze komunistyczne PRL w latach 1949-1951 reformy szkolnictwa wyższego zmianom podlegał nie tylko ustrój i funkcjonowanie uczelni wyższych, lecz również – na poziomie organizacji nauki – podział i klasyfikacja dyscyplin. W dobie stalinizmu w Polsce, zgodnie z założeniami ideologicznymi marksizmu-leninizmu, skutecznie rozprawiono się z „reakcyjnymi” uczonymi odsuwając ich od możliwości wykładania i pracy naukowej, jak też poddano redukcji lub usunięto przeżytki nauki „burżuazyjnej”.

Warto przypomnieć, że na okres ów przypada nie tylko krytyka „socjologii burżuazyjnej” i likwidacja² studiów z tego zakresu, lecz również – jak ujmowała to ówczesna propaganda – zażarta walka zmierzająca do „wykrycia związku reakcyjnych kierunków burżuazyjnych, panoszących się w socjologii i etnografii Polski szlacheckiej” oraz „demaskowanie burżuazyjnej ideologii wśród polskich uczonych” (Kałojewa 1954: 9). Za takie właśnie, zdaniem koryfeuszy materializmu dialektycznego, uchodziły podejmowane przez etnologów przedwojenne badania życia wsi i procesów (re)emigracji chłopstwa. Tematyka ta, podług koncepcji marksistowskich, w okresie międzywojennym „podyktowana była kierunkiem polityki zewnętrznej i wewnętrznej burżuazyjnego rządu polskiego” (Kałojewa 1954: 15). Przypadająca na okres II Rzeczypospolitej masowa emigracja, jako zjawisko społeczne, stała się przedmiotem zainteresowania ekonomistów, socjologów oraz etnologów – jak dowodzili komuniści – „starających się ukryć jej istotne [klasowe] przyczyny pod płaszczykiem rozumowań na temat postępowej roli reemigrantów w polskiej wsi” (Kałojewa 1954: 16). Tym samym, w nowych warunkach politycznych stary model etnologii, jako nauki zajmującej się zjawiskami kulturowymi, procesami społecznymi, a także zagadnieniami tożsamości etnicznej i narodowej, okazał się nie do utrzymania. Przedstawiciele środowiska etnologicznego w powszechnie panującej atmosferze „obezwładniającego lęku przed przesłuchaniami, przed uwięzieniem” zdecydowali się zająć miejsce „w bezpiecznej niszy między historią a archeologią” (Sokolewicz 2005: 6). I tak oto etnologia, niczym Gregor Samsa, przepoczwarzyła się w nakierowaną na badanie kultury materialnej etnografię. W praktyce oznaczało to zgodę

² „Za dyscypliny w całości »burżuazyjne« uznano – prócz socjologii – także psychologię, teorię organizacji i zarządzania, politykę społeczną” (Hübner 1992b: 601).

na instrumentalne podejście do tematyki badawczej, partykularyzm i – na poziomie deklaracji – wrzęgnięcie się „w służbę mas pracujących wsi i miast na odcinku budowania podstaw socjalizmu w Polsce” (Kuźmicz 1952: 539). Zaś w „unaukowianiu” etnografii miała dopomóc zdaniem Kazimierza Majweskiego – głównego ideologa i propagatora historii kultury materialnej w Polsce – „metoda dialektyczna materializmu historycznego, zarówno w badaniu kultury materialnej, jako także wszystkich innych zjawisk społecznych” (Majewski 1948: 8).

Reforma szkolnictwa wyższego 1949-1951 a utworzenie SHKM

Po zakończeniu działań wojennych nastał w Polsce nie tylko czas odbudowy, lecz był to przede wszystkim moment ustanawiania komunistycznego porządku organizacji państwa a także społeczeństwa. W świecie nauki okres „wielkiej trwogi” (Zaremba 2012) przyniósł reaktywację studiów etnologicznych, z początku, w przedwojennej formule na uniwersytetach w Krakowie, Poznaniu i Warszawie a także w polonizowanym Uniwersytecie Wrocławskim czy w nowo powstałych ośrodkach akademickich w Lublinie, Łodzi i Toruniu³. Okres powojennej odbudowy ośrodków etnologicznych wiązał się z brakami kadrowymi, trudnościami lokalowymi oraz próbami odtworzenia księgozbiorów przy wydatnej pomocy zagranicznych środowisk naukowych z którymi można było utrzymywać kontakty do 1948 roku (Damrosz 1996: 58-60; Frankowska 1973: 195-197; Jasiewicz 2004; Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 60-61; Kutrzeba-Pojnarowa 1977: 26). Względna stabilność szkolnictwa wyższego uległa pogorszeniu z końcem 1948 roku, kiedy to w dniach 15-21 grudnia zorganizowany został Kongres Zjednoczeniowy Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej. Ostateczna rozprawa komunistów z socjalistami (Holzer 1981; Kersten 2018; Lipiński 2016b,

³ W nowych ośrodkach katedry etnologii pełniły raczej funkcje placówek naukowo-badawczych lub „katedr usługowych” (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 96) aniżeli dydaktycznych, przez co w całym okresie PRL nie prowadzono tam regularnego kształcenia z zakresu etnografii albo miało ono ograniczony czasowo charakter lub sprowadzało się do oferty kursów pomocniczych dla studentów historii, pedagogiki (Łódź) czy geografii, archeologii, konserwatorstwa i zabytkoznawstwa (Toruń) (Wypych, Skarżyński 1965: 765). Niekiedy też, tak jak w Toruniu, gdy z początkiem lat 50. XX wieku zamknięto tam możliwość przyjmowania na studia etnologiczne, spełniało ono rolę kształcenia podyplomowego (Olszewski 2011: 96).

2017; Reński 1989; Sowa 2011: 95-127) doprowadziła do przeorientowania i zaostrenia sposobu prowadzenia polityki wewnętrznej, bo gdy już rozprawiono się z opozycją polityczną, a wcześniej organizacjami bojowymi innych stronnictw, możliwym było wreszcie nieskrępowane realizowanie założeń ideologii marksizmu-leninizmu we wszystkich obszarach życia społecznego. Nie bez powodu historycy nauki, w tym także etnologzy (Buchowski 2011: 15-23; Damrosz 1996: 31; Frankowska 1973: 194; Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 64), w periodyzacji wyróżniają okres 1948-1953, lub zbliżony, co stanowi odzwierciedlenie nasilenia procesu stalinizacji w Polsce⁴ (Jarosz 2000; Sowa 2011: 127-192; Werblan 2009) i związanego z nim terroru (Lipiński 2016a).

W tym kontekście, w latach 1949-1950, wraz ze stalinizmem nasiliły się działania mające na celu podporządkowanie uniwersytetów władzom państwowym w zakresie szerzenia ideologii marksistowskiej, przeprowadzono wówczas zaawansowane dyskusje związane z planowaną i wdrażaną reformą szkolnictwa wyższego⁵. Rozmowy na temat potrzeby wprowadzenia zmian rozpoczęto już w 1947 roku (AAN 685: 210)⁶. Podstawą reformy było ustanowienie zasady dwustopniowości

⁴ O panującej wówczas atmosferze traktują liczne wspomnienia etnografów (Armon 2001; Dziegiel 1996; Jasiewicz 2012; Kamocki 2013; Kopczyńska-Jaworska 2000, 2005; Kowalska-Lewicka 2007; Kutrzeba-Pojnarowa 1995; Sokolewicz 2011).

⁵ Dokumentacja dotycząca projektowanych zmian programów studiów na kierunkach z zakresu nauk humanistycznych i ścisłych znajduje się wteczkach aktowych Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego o numerach granicznych od 681 do 689. O przebiegu reformy wyczerpująco traktuje Piotr Hübner (1992a, 1992b) w pracy *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953*.

⁶ Na potrzeby prowadzonych przez siebie badań związanych z tematyką poruszaną w artykule i pokrewną, wykonałem kwerendy archiwalne w zasobach 19 instytucji naukowych na terenie całego kraju (były to: instytuty etnologii, muzea etnograficzne, państwowe ośrodki badawcze, archiwa uniwersyteckie, archiwa państwowe, archiwa prywatne), jednocześnie uzyskałem wgląd do 14 spuścizn naukowych. Część dokumentów dotyczących reformy studiów (okólniki, programy studiów, korespondencja wychodząca z Ministerstwa) powtarza się w zasobach poszczególnych instytucji, w związku z tym ograniczyłem liczbę przywoływanych dokumentów, wybierając możliwie reprezentatywne ich zbiory. Ze względu na ograniczone miejsce rezygnuję z wyszczególnienia wszystkich dokumentów, które wykorzystałem w teście. Za odsyłacze do źródeł archiwalnych służą sygnatury teczek aktowych z poszczególnych zasobów. Tam gdzie było to możliwe dzięki paginacji (AAN) po sygnaturze podaję numery stron z których pochodzą cytaty, w innych przypadkach (AUJ) odsyłam wyłącznie do numeru teczek aktowej. W spuściznie Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej (KZA), każdy dokument został opracowany osobno i opatrzone go oddzielną sygnaturą.

studiów, przy czym pierwszy stopień traktowano jako zasadniczą formę przygotowania zawodowego, a drugi – magisterski – jako niższy stopień naukowy (AAN 685: 226). W ramach pionu dyscyplin humanistycznych zakładano, ostatecznie wdrożone w osłabionej formie, wprowadzenie studiów na stopień „dyplomowanego absolwenta /licencjata/ nauk humanistycznych” (AAN 685: 207) obejmującego czternaście kierunków, w tym: historię, rozmaite filologie (także polską), archeologię i prehistorię, historię sztuki, pedagogikę, psychologię, nauki społeczne. Etnologii, podobnie jak filozofii, w projektach nie ujęto. Pomysł by uwzględnić i ten kierunek pojawił się jako niewyraźny dopisek na jednym z roboczych druków (AAN 685: 156), by następnie stać się propozycją uruchomienia dodatkowych specjalizacji drugiego stopnia, takich jak: językoznawstwo indoeuropejskie, muzykologia czy socjologia (AAN 685: 155). Uzyskanie dyplomu licencjata miało umożliwiać „ubieganie się o dyplom magistra nauk humanistycznych” w zakresie siedemnastu „przedmiotów”, w tym „etnografii z etnologią” (AAN 685: 208). Specjalizacje te, jako przedmioty „nieszkolne” a zatem poboczne dla celów oświatowych (AAN 685: 229) czy innych względów praktycznych, sprowadzono do rangi abstrakcyjnych kierunków o ograniczonej przydatności społecznej kształcących „techników naukowych”, którzy w przyszłości mieli się zająć pracą naukową (AAN 689: 3). Decyzją Ministerstwa Oświaty reforma szkolnictwa wyższego weszła w życie z dniem 1 września 1949 roku (WHm 10). W planowanej formie uruchomiono wtedy tylko niektóre kierunki, przyjmując, że pozostałe zmiany będą wprowadzane systematycznie (WHm 10).

Środowisko archeologów, choć wewnętrznie zróżnicowane, co do oceny znaczenia i uznawania pierwszeństwa poszczególnych specjalności z tej dziedziny, było nieusatisfakcjonowane kierunkiem wprowadzanych zmian i próbą sprowadzenia dotąd odrębnych ścieżek kształcenia z zakresu archeologii klasycznej (śródziemnomorskiej) oraz pradziejowej (prehistorii; określanej później jako: archeologia Polski) do jednolitego kierunku w duchu projektowanych studiów humanistycznych, a czymś takim miała być „archeologia z prehistorią” (AAN 685: 179-182). Opór ten nie przeszkodził unifikacji osobnych dotąd specjalizacji archeologicznych. Scalone studia archeologiczne z odrębnym programem nauczania utworzono w 1949 roku. Projekt kształcenia został opracowany przez Włodzimierza Antoniewicza (AAN 689: 308-326) a następnie poprawiony przez Antoniewicza we współpracy

z Kazimierzem Majewskim (AAN 689: 299-302, 306-307). Choć studia uruchomiono, to jednak także ten program spotkał się z krytyką (AAN 689: 327-330, 334-361) doprowadzając do utworzenia Studium Historii Kultury Materialnej⁷ „przeszło rok po wprowadzeniu studium historii, polonistyki, filologii klasycznej, historii sztuki itp.” (AAN 689: 1). Zarządzenie dotyczące powołania wspomnianego kierunku studiów podpisano w Ministerstwie Szkół Wyższych i Nauki 5 sierpnia 1950 roku. W odróżnieniu od pozostałych dyscyplin z zakresu nauk społecznych i humanistycznych, kierunek ten kreowano osobnym rozporządzeniem zyskującym moc prawną 1 września tegoż roku (WHm 10). Wiedzeni interesem reprezentowanej przez siebie dyscypliny archeologów, niejako w kontrze do działań marginalizujących ich historyków (zajmujących się, zdaniem tych pierwszych, tylko „nadbudową”), uwydatnili własne znaczenie poprzez podkreślenie prowadzonych przez siebie badań „wytworów kultury materialnej, a więc wytworów stanowiących podstawowy czynnik bazy” (AAN 689: 2). Znakomitym argumentem mogącym dopomóc w ocaleniu choćby zrębów autonomii okazało się w tym przypadku „wynalezienie” obchodów tysiąclecia Państwa Polskiego i działalność Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (Hensel 1950; por.: Abramowicz 1991: 155-157; Gąssowski 1970: 247-248; Nadolski 1953) a także pilna – motywowana względami geopolitycznymi i ideologicznymi – potrzeba udowodnienia Piastowskiego charakteru Ziemi Odzyskanych. Zagadnienia te zostały powiązane z programem studiów. Ostatecznie, ogólny zarys funkcjonowania Studium przygotował Majewski (AAN 689: 1-8, 32-49) „najbardziej wpływowy wówczas politycznie archeolog” (Jasiewicz 2004: 10), po czasie dokonując korekt⁸

⁷ Po przenosinach ze Lwowa do Wrocławia Majewski już w 1945 roku, planował utworzenie tam Instytutu Historii Sztuki i Kultury Materialnej (Abramowicz 1991: 143).

⁸ Dnia 14 czerwca 1950 roku Eugenia Krassowska, podsekretarz stanu w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego i Nauki, postawiła władze poszczególnych uczelni przed faktem dokonanym, stwierdzając w poufnym piśmie, że na wydziałach humanistycznych kierunki „na I stopniu studiów w zakresie prehistorii, archeologii, etnografii i etnologii zostaną połączone we wspólny kierunek studiów historii kultury materialnej: specjalizacja naukowa w zakresie kierunków prehistorii, archeologii, etnografii i etnologii jest przewidziana na II stopniu studiów” (WHm 10). Decyzja ta nie pociągnęła za sobą działań mogących zapewnić płynne wdrożenie zmian, a tym samym uruchomienie dopiero projektowanego kierunku. W połowie lipca Ministerstwo przesłało uczelniom obowiązujące programy studiów ze wskazaniem limitów przyjęć (WHm 10) z wyłączeniem HKM (WHm 10). Miesiąc później Ministerstwo udzieliło obszerniejszych wyjaśnień

planu dla pilotażowego pierwszego roku i systematycznie uszczegóławiając program dla wyższych lat studiów (AAN 689: 9-18; AAN 685: 150).

Rezultatem starań i niesnasek wśród archeologów była decyzja o uruchomieniu, wzorem nauki radzieckiej (por.: Burke 2016: 530), studiów z zakresu historii kultury materialnej w miejsce dotychczas osobnych kierunków – prehistorii, archeologii klasycznej oraz etnologii przemianowanej w tym czasie na etnografię. Dzięki temu połączeniu liczone, że absolwenci uzyskają „pełne kwalifikacje do pracy zawodowej muzealnej, kolektorskiej, wykopaliskowej i konserwatorskiej”⁹ (AAN

precyzując, że nowy kierunek „zostanie utworzony, jako studium I-go stopnia obejmujący dawne kierunki” (WHm 10). Wyjaśnienie to, jak widać, było niezbędne, bowiem na skutek opieszałości władz w informowaniu o charakterze i toku wprowadzanych zmian, uczelnie przystąpiły do rekrutacji zgodnie z dotychczasowym, rokrocznym trybem obejmującym trzy kierunki. Spowodowało to zamieszanie, które Ministerstwo rozwiewało, twierdząc, że „zarządzenie o rekrutacji na prehistorię, archeologię, etnografię i etnologię /z dnia 5. Czerwca 1950 r. Nr.P.I.Rek. 8937/50/ w poszczególnych uczelniach należy rozumieć jako zarządzenie o uruchomieniu tamże kierunku hist. kultury materialnej” (WHm 10). Na przełomie sierpnia i września uczelniom przekazano siatkę godzin dla nowego kierunku, a we wrześniu wprowadzono punktowe zmiany w tematyce kursów przewidzianych dla pierwszego roku (WHm 10). Co ciekawsze, wyczerpujące programy poszczególnych kursów HKM, zawierające wytyczne i wskazania tematyczne „do wiadomości i stosowania w b.r. akademickim”, zostały nadane 21 października, a do uczelni trafiły dopiero w listopadzie – miesiąc po rozpoczęciu zajęć (WHm 10). Tuż przed świętami Bożego Narodzenia dyrektor Departamentu Studiów Uniwersyteckich zwrócił się z prośbą o przeprowadzenie na poszczególnych uczelniach dyskusji na temat programu HKM między realizującymi go wykładowcami (WHm 10). Rezultatem takich debat miały być wnioski dotyczące niezbędnych do wprowadzenia zmian. Ten rodzaj oddolnej ewaluacji umożliwił dokonanie spóźnionej korekty programu studiów na tym kierunku. W od 17 do 19 lutego 1951 roku, odbyła się w Krakowie krajowa konferencja etnografów zorganizowana w związku ze zbliżającym się Kongresem Nauki Polskiej. W jej trakcie licznie zgromadzeni wykładowcy reprezentujący poszczególne ośrodki dyskutowali stan i dorobek etnografii polskiej, w tym, między innymi kwestie działalności i dydaktyki SHKM (Gajkova 1952). Dużo ważniejszą okazją do analiz i podsumowań stała się konferencja archeologów i etnografów w Nieborowie, zaplanowana na czerwiec 1951 roku, w całości poświęcona tematyce HKM. Podczas tej czterodniowej konferencji (6-10 czerwca), dyskutowano między innymi o zakresie oraz kierunkach dydaktyki akademickiej wiążącą ją przede wszystkim z „zawodowym przygotowaniem pracowników naukowych do pracy” a także potrzebą „kształcenia nauczycieli historii kultury materialnej w szkołach zawodowych i liceach technicznych, pracowników oświatowych” (Rajewski 1951: 192). Jako jedyni spośród etnografów referaty wygłosili Witold Dynowski i Józef Gajek, pozostali mogli tylko słuchać i co najwyżej uczestniczyć w dyskusji.

⁹ Podczas konferencji w Nieborowie precyzowano, że profil zawodowy absolwenta powinien obejmować kompetencje związane osobno z udziałem w „ekspedycjach

689: 32). Z inicjatywą tego rodzaju fuzji wyszli archeolodzy. Świadczy o tym nieco wcześniejszy głos przedstawiany przy okazji opiniowania programu Antoniewicza. Wówczas, to jest jeszcze w marcu 1949 roku, Józef Kostrzewski zwracał uwagę na niezbyt szczęśliwą próbę połączenia w jednym magisterium archeologii klasycznej z prehistorią, co argumentował następująco:

Archeologia klasyczna uprawiana jest bowiem przez większość jej przedstawicieli jako historia nauki starożytnej, a nie z punktu widzenia historii kultury materialnej. Z tego względu dla prehistoryków o wiele ważniejszym byłoby związanie ich bliższe z etnologią i etnografią, bo prehistoria jest właściwie paleoetnologią (AAN 689: 297).

Taki sposób powiązania obu dyscyplin zaważył nie tylko na tym jak była postrzegana i traktowana etnografia przez pomysłodawców Studium, lecz również przełożył się na sprowadzenie jej do roli nauki pomocniczej.

Z punktu widzenia środowiska etnologicznego, które w przypadku omówionych dyskusji nie było stroną ile przedmiotem ustaleń¹⁰, wprowadzoną podówczas zmianę Józef Burszta komentował następująco:

Do końca 1948 r. etnografia tworzy oddzielną sekcję kształcenia studentów w ramach tzw. nauk antropologicznych, jest ona też tzw. przedmiotem pobocznym dla studium geografii, historii sztuki i socjologii i niektórych kierunków filologii, wg programu przedwojennego. Już jednak w 1950 r. wprowadza się, obok studiów etnograficznych starego typu, kształcenie studentów w ramach tzw. Studium Historii Kultury Materialnej, na trzech tylko uniwersytetach: warszawskim, krakowskim i poznańskim. Studium to łączyło ściśle archeologię

wykopaliskowych i badaniach terenowych archeologicznych”, „badaniach terenowych etnograficznych”, pracą „w urzędach konserwatorskich” a także „muzeach archeologicznych, etnograficznych, historycznych i podstawowych” (Rajewski 1951: 192). W zamyśle organizatorów SHKM chodziło zatem o wszechstronne kształcenie studentów łączące się z nauką praktyczną choćby w ramach „gabinetów pomocy naukowych”, których utworzenie dopiero planowano.

¹⁰ Na wstępnym etapie prac dotyczących się nowej organizacji studiów wyższych – jeszcze w 1947 roku – zgodnie z dezyderatami środowiska etnograficznego, skłaniano się ku utworzeniu osobnego magisterium z tego zakresu (Manteuffel 1948: 215). W teczках aktowych dotyczących reformy z 1949-1951 trudno znaleźć opinie formułowane przez etnologów, za to jest dużo opinii i projektów przygotowanych przez archeologów.

z etnografią i kładło nacisk – zgodnie z ówczesnymi tendencjami – na (zaniedbaną dotąd w znacznej mierze) historię kultury materialnej. Po kilku latach Studium HKM zostaje zastąpione dwoma odrębnymi kierunkami – archeologią i etnografią (Burszta 1969: 34-35).

Twierdzenie to należy nieco skorygować. Ostatecznie SHKM uruchomiono w czterech, a nie na trzech uniwersytetach; do wymienionych należy dodać wrocławski (Abramowicz 1991: 151; Bugaj 2013: 40; Kłosek, Marczyk 2016: 8-9), gdzie Studium wyodrębniono z nieznacznym opóźnieniem. Taka lokalizacja odpowiadała zarówno centralizacji nauczania, jak też była odbiciem przestrzennego podziału kraju na ćwiartki. Utworzenie SHKM tylko w tych ośrodkach było bezpośrednim rezultatem gradacji znaczenia poszczególnych uniwersytetów (w oparciu o którą to hierarchizację wyznaczano prowadzone tam kierunki studiów i przyznawano „kontyngenty”) podzielonych na trzy grupy: centralną – obejmującą wszystkie kierunki studiów i specjalizacje (Warszawa), lokalną – kierunki główne i niektóre specjalizacje (Kraków, Poznań, Wrocław), i prowincjonalną – tylko kierunki podstawowe (Łódź, Toruń, Lublin) (Zysiak 2016: 78). Kierownikami SHKM w poszczególnych ośrodkach byli: w Warszawie Kazimierz Majewski, w Krakowie kolejno Rudolf Jamka (do 1952), Stanisław Gąsiorowski (1952-1953) i Kazimierz Dobrowolski (od 1953), w Poznaniu Witold Hensel, a we Wrocławiu Włodzimierz Hołubowicz.

Przemiany polityczne 1956 roku doprowadziły również do zmian w świecie nauki, przyczyniając się do rozwiązania SHKM w tym samym roku na poszczególnych uniwersytetach¹¹ i przywróceniu samodzielnych studiów z etnografii (Bednarski 2011: 103). Studium zamknięto nie tylko z powodu niedających się pogodzić różnic metodologicznych składających się na nie dyscyplin, lecz także dlatego, że – jak zwracała uwagę Kazimiera Zawistowicz-Adamska szukając argumentów za przywróceniem studiów w Łodzi – „dotychczasowe doświadczenia wykazały nieprzydatność zawodową absolwentów H.K.M. w pracach związanych ze współczesnym życiem kulturalnym” (KZA/46/35: 3). Dodatkową przesłanką,

¹¹ Zofia Sokolewicz (2007: 17) utrzymuje, że SHKM rozwiązano w Warszawie dopiero w 1958 roku. Podobnie Zbigniew Jasiewicz, który wspomina, że studia te „utrzymały się do końca lat 50-ych XX wieku” (Jasiewicz 2004:10), choć akurat ten autor w nieco późniejszych tekście podaje inną cezurę istnienia SHKM, to jest lata 1950-1956 (Jasiewicz 2009: 21-22). Większość komentatorów jest zgodna, co do rozwiązania Studium w roku 1956 (Abramowicz 1991: 181; Gąssowski 1970: 261; Klimaszewska 1967: 335).

która zdecydowała o jego rozwiązaniu, było nierównomierne zapotrzebowanie na absolwentów poszczególnych specjalizacji (Sokolewicz 1957: 419). Był to rezultat błędnie sformułowanego programu kształcenia oraz „przypadkowości” w organizacji studiów „wynikającej z braku kadr wyszkolonych do wykładania nowych przedmiotów i zasadniczego przeciążenia studenta zbyt różnorodnymi zajęciami”, jednocześnie

nie zdały egzaminu wykłady kursowe jako podstawa wykształcenia. Zbyt późne związanie studentów z głównym przedmiotem studiów i pracy (etnografia Polski dopiero na trzecim roku), zbyt późny wybór specjalizacji i związanie z pracą zakładu, charakterystyczny dla wszystkich dyscyplin w tym czasie studiów brak samodzielności myślenia u studenta (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 98).

To powody które przesądziły o klęsce projektu jakim było SHKM. Równie surową ocenę formułowali po latach absolwenci HKM. Leszek Dzięgiel piętnował pośpiech i bylejakość towarzyszące organizacji Studium, w tym także sposób prowadzenia zajęć „wedle wzorów sowieckich” i „prezentowania wyłącznie materialnych aspektów życia człowieka pierwotnego” w „niemal scholastyczny sposób” (Dzięgiel 1996: 110, 112). A Zbigniew Jasiewicz wspominał „poczucie zagubienia, które towarzyszyło [mu] bezpośrednio po tych studiach w zetknięciu z niektórymi koncepcjami etnologicznymi i nazwiskami badaczy, które nie znalazły się w wykładach szczegółowych” (Jasiewicz 2001: 15). O ile jednak formalna struktura kształcenia nie sprawdziła się, o tyle nie zawiedli profesorzy wykazujący przez lata „inicjatywę i osobiste zaangażowanie” (Dzięgiel 1996: 112) w przekazywaniu wiedzy kierunkowej w tak niesprzyjających warunkach. Równie ważna okazała się też determinacja, wytrwałość i indywidualny wysiłek samych studentów wkładane w trud samokształcenia. SHKM ostatecznie, dla tych, którzy pozostali na uniwersytecie okazało się w większości kuźnią charakterów.

Co istotne, wprowadzając nowy kierunek w 1950 roku, władze państwowe nie zamknęły osobnych katedr etnografii umożliwiając tym samym dotychczasowym słuchaczom kontynuację podjętych wcześniej studiów z zakresu „burżuazyjnej” etnologii „dawnego typu”, którą „można było kończyć do 1952 roku” (Kutrzeba-Pojnarowa 1995: 399). Nowo przyjmowanych kierowano na historię kultury materialnej. Dzięki temu forma kształcenia, która dopuszczała „dość dużą swobodę w doborze przedmiotów i studiów i przedmiotu pobocznego” (Klimaszewska 1967: 334),

miała ulec przekształceniu w ścisły i silnie ujednoczony w skali kraju kanon kursów obowiązkowych przewidzianych dla nowego kierunku studiów. Wszystko po to, by postępy w nauce podlegały większej kontroli a profil umiejętności absolwentów odpowiadał centralnie planowanemu zapotrzebowaniu wyspecjalizowanych kadr. Co wiązało się bezpośrednio z wprowadzanymi przez komunistów zmianami struktury ekonomicznej kraju (im to między innymi podporządkowano również reformę szkolnictwa wyższego), które były równoznaczne z przeniesieniem środków produkcji z rolnictwa do przemysłu (Kaliński 1995: 33). W przyśpieszonej industrializacji prowadzonej na wzór radziecki upatrywano nie tylko sposobu na rozwój potencjału gospodarczego kraju, lecz również miała to być recepta na ukryte bezrobocie panujące na wsi, które według szacunków wynosiło 1,3 miliona osób na przełomie lat 40. i 50. minionego wieku (Kaliński 1995: 40). Z nim zaś wiązało się będące rezultatem rozdrobnienia gospodarstw wiejskich przeludnienie agrarne, które dzięki uprzemysłowieniu chciano zakończyć „przesuwając do zawodów nierolniczych 3 miliony osób” (Kaliński 1995: 30).

Ideologiczny i ekonomiczny kontekst utworzenia SHKM

Studia z zakresu historii kultury materialnej, w myśl realizowanej wówczas reformy kształcenia akademickiego, miały trwać pięć lat i zostały podzielone na dwa etapy. Podczas pierwszego, trzyletniego etapu, studenci zdobywali wiedzę ogólną z zakresu archeologii Polskiej, archeologii śródziemnomorskiej oraz etnografii wybierając specjalizację dopiero na trzecim roku; drugi, dwuletni stopień, miał zostać w całości poświęcony obranej wcześniej specjalizacji. Do prowadzenia poszczególnych specjalizacji były uprawnione tylko wybrane ośrodki spośród czterech SHKM. Nauczanie w ramach Studium realizowano zgodnie z zaordynowanym przez Ministerstwo w danym roku „rozmieszczeniem specjalizacji” lub jej „lokalizacją” (WHs 11; WHs 68), co niejednokrotnie odbywało się z pominięciem któregoś ośrodka¹². O ile choćby

¹² Jak informowano na przełomie czerwca i lipca 1953 roku, specjalizacja etnograficzna dla III roku studiów HKM miała ostatecznie odbyć się w Poznaniu i Krakowie (WHs 11). W przypadku Krakowa, prócz studentów UJ na wspomnianej specjalizacji mieli się tam również znaleźć dotychczasowi słuchacze SHKM Uniwersytetu Warszawskiego (WHs 68). Natomiast słuchacze SHKM UJ chcący wybrać specjalizację z zakresu archeologii śródziemnomorskiej mogli podjąć ją tylko w Warszawie (WHs 68).

w przypadku archeologii Polski wybór specjalizacji odbywał się „bez określonego limitu” (WHs 11), o tyle przypadający specjalizacji etnograficznej „kontyngent” był nie tylko nieliczny¹³, lecz również rygorystycznie reglamentowany¹⁴. Brak pewności, co do przyznania poszczególnym ośrodkom limitu przyjęć powodował tarcia między uczelniami a Ministerstwem; równocześnie taki sposób zarządzania przez konflikt prowadził do zaogniania relacji między czterema ośrodkami SHKM (a przez to między uczonymi) zmuszonymi konkurować między sobą o przyznanie limitów.

¹³ W subiektywnej opinii jednego z moich rozmówców do czasu wygaszenia działalności Studium, większość słuchaczy wybierała specjalizację archeologiczną. W grupie, do której uczęszczał było to, według swobodnego szacunku, „około 90% osób” (2016/112/D).

¹⁴ Przykładowo, w roku 1953 roku, specjalizację etnograficzną na trzecim roku studiów pierwszego stopnia w całym kraju mogło wybrać tylko piętnaście osób (WHs 11). Limit ten pozostawał zgodny z dalszym tokiem kształcenia z zakresu etnografii przewidzianym dla pierwszego roku studiów drugiego stopnia. W tym przypadku, w saski kraju, wskazaną specjalizację mogło studiować aż pięć osób. Po jednej w Warszawie i Poznaniu oraz dwie w Krakowie. Jeden wakat pozostawał jako „rezerwa do dyspozycji DU [Departamentu Studiów Uniwersyteckich]” (WHs 11). Ostatecznie przypadł on UJ (WHs 62). Stało się tak na skutek uruchomienia nowych kierunków przez Uniwersytet Warszawski (WHs 11); wcześniej zakładano, że specjalizacja etnograficzna będzie prowadzona tylko w jednym ośrodku. Wiosna i wczesne lato tego roku obfitowało w utarczki między UJ a Ministerstwem, spowodowane pominięciem tej uczelni w przydziale limitów przyjęć na studia pierwszego stopnia HKM (WHs 11) i zamysłem by specjalizacja etnograficzna dla studiów drugiego stopnia była prowadzona tylko w Warszawie (WHs 11). W odpowiedzi władze Wydziału Historycznego UJ wystąpiły z postulatem przyznania choćby minimalnych limitów na wspomniany kierunek i specjalizację (WHs 11). Starania te zaowocowały korektą limitów i przyznaniem ich krakowskiej uczelni (WHs 11). Przyczyny takiego stanu rzeczy Jadwiga Klimaszewska i Anna Kutrzeba-Pojnarowa tłumaczyły wiele lat później „niemożnością zapewnienia” absolwentom HKM „zatrudnienia we właściwych instytucjach”, wobec czego „zaczęto zmniejszać limity na 1 roku HKM, a od 1953/54 r. przyjmować na studia HKM we wszystkich ośrodkach co drugi rok” (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 95). W warunkach gospodarki centralnie planowanej, gdzie o losie jednostek decydowały wskaźniki ekonomiczne a „szacowany przyrost zatrudnienia wiązał się z planowaniem dystrybucji tego przyrostu w grupach zawodowych i według wykształcenia” (Charkiewicz 2006: 6), istotna była biopolityczna regulacja funkcji obywateli przez państwo. To ono zapewniało im wykształcenie i ich następnie zatrudniało. Tym samym wszelkie decyzje dotyczące szkolnictwa wyższego, prócz aspektu ideologicznego, były decyzjami inwestycyjnymi, te zaś – jak przekonyje Ewa Charkiewicz (2006: 6) – przekładały się bezpośrednio na limity przyjęć.

Wprowadzenie studiów dwustopniowych z czasem okazało się jednak pomysłem chybionym i niepraktycznym¹⁵. Wiosną 1953 roku władze Ministerstwa podjęły decyzję o przywróceniu studiów jednolitych poczynając od zbliżającego się roku akademickiego 1953/1954 (WHs 11; WHs 16). Skutkiem czego w trzecim roku akademickim działania Studium (rocznik 1952/1953) zarzucono zreformowany tryb studiów wracając „do jednostopniowych czteroletnich studiów magisterskich” (Frankowska 1973: 198)¹⁶. Zaś definitywne rozwiązanie trybu kształcenia SHKM zbiegło się w czasie z kolejną reformą (A.M. 1956) oraz wydłużeniem studiów jednolitych z czterech do pięciu lat w roku

¹⁵ Mankamenty tak pomyślanych studiów uwidaczniały się już w opiniach archeologów dotyczących, zrazu programu osobnego studium archeologii, a później SHKM. Zasadnie zwracali oni uwagę na karkołomność prób łączenia odmiennych kierunków, nadmierne rozdrobnienie tematyki, powierzchowność zajęć powodowaną ograniczeniami godzinowymi, fundamentalne dla ujednoczenia dydaktyki różnice w specjalizacji poszczególnych ośrodków, braki kadrowe, a wreszcie nonsensowność przyśpieszonego trybu kształcenia względem jakości wiedzy i kompetencji absolwentów. Z tak licznie wyrażonych zastrzeżeń (AAN 685; AAN 689) nie czyniono tajemnicy, o czym świadczy podsumowanie tej kwestii sformułowane po latach przez Jerzego Gąssowskiego (1970: 261). Sam Majewski (1953: 11, 22) po trzech latach działania Studium zauważał mankamenty łączenia tych trzech dyscyplin, szczególnie zaś archeologii śródziemnomorskiej z pozostałymi.

¹⁶ Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na prawidłowość związaną z zanikiem wiedzy faktograficznej w relacjonowaniu epizodu związanego z istnieniem SHKM. Klimaszewska wraz Kutrzebą-Pojnarową sprawozdając *Działalność uniwersyteckich katedr etnografii w Polsce w latach 1945-1956* sprawozdaniem ze Studium poświęciły cztery strony omówienia (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 64, 92, 95-96). Cytowana przez większość współczesnych komentatorów Maria Frankowska, w przygotowanym przez siebie i klasycznym już omówieniu historii powojennej etnografii w Polsce, streszcza te ustalenia w obrębie zaledwie trzech akapitów (Frankowska 1973: 198-199). Obecnie, funkcjonowanie Studium i sam fakt jego istnienia omawiane są zdawkowo i najczęściej w kontekście utworzenia, chronologicznie późniejszego o trzy lata, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (por.: Barański 2007: 13-14; Buchowski 2011: 16, 18; Damrosz 1997: 69-70, 101; Jasiewicz 2004: 10, 2005: 164; Jasiewicz, Slattery 1995: 193; Sokolewicz 2007: 17). Część z tych komentatorów powieliła mylne wskazanie o jedynie trzech ośrodkach, w których prowadzono Studium. Dzieje się tak ponieważ Frankowska podała ich liczbę jedynie dla roku 1950, ignorując widocznie wskazówkę Klimaszewskiej i Kutrzeby-Pojnarowej (1959: 64) kryjącą się w słowie „początkowo”. Dodatkowo, żaden ze wskazanych autorów nie wnosi nowych ustaleń do dotychczasowego stanu wiedzy na temat SHKM. Trudno się zatem dziwić, że świadomość odrębności SHKM od IHKM stopniowo zaciera się (Braun 2008: 99), lub prowadzi do mylnego rozumienia powodów utworzenia SHKM i sposobu jego funkcjonowania na uczelniach wyższych (Waszczyńska 2013: 123).

akademickim 1956/1957 (Klimaszewska 1967: 335). Pomijając wszystkie te zawirowania, osoby przyjęte podczas naboru w 1950 i 1951 roku kontynuowały studia według pierwotnego programu – o czym wspomina Zofia Sokolewicz (2011: 307-312) porównując warunki nauczania w ośrodku Warszawskim i Krakowskim, gdzie dla pierwszego rocznika realizowano także drugi uzupełniający stopień magisterski¹⁷.

Okres działania Studium zamykający się w przedziale lat od 1950 do 1956 roku zdradza analogię z planem sześcioletnim przewidzianym dla gospodarki. Intuicję tę potwierdza *Reforma studiów humanistycznych* (AAN 685: 210-241) – dokument programowy sformułowany na potrzeby Sekcji Humanistycznej¹⁸ działającej w ramach Rady Głównej dla Spraw Nauki i Szkolnictwa Wyższego, zajmującej się z kolei przygotowaniem i wprowadzeniem zmian w funkcjonowaniu studiów wyższych. Memorandum przygotował socjolog Józef Chałasiński¹⁹, który wskazywał na „ścisły związek tej reformy z realizacją planu sześcioletniego” oraz konieczność uwzględnienia „gospodarczych i społecznych stosunków kraju”²⁰ (AAN 685: 234). Nie dziwi, że Majewski obok „unaukowienia”

¹⁷ Jak wspominała jedna z moich rozmówczyń, studiująca na początku lat 50., kontynuację nauki umożliwiano wyselekcjonowanej grupie słuchaczy, którzy rokowali jako przyszli akademicy: „kończyli trzy lata etnografii a potem dopiero jechali do Krakowa. Nie wszyscy. Tylko część wytypowana przez profesora, na te studia magisterskie” (2011/019/A). W ocenie Klimaszewskiej i Kutrzeby-Pojnarowej takie postępowanie, wymuszone ścisłymi limitami przyjęć wyznaczonymi przez decydentów ministerialnych, było „krzywdzące dla pozostałych, nieraz zdolnych i zamiłowanych w przedmiocie” (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 95).

¹⁸ Szerzej na temat działalności tej jednostki: (Degen, Hübner 2006: 14-15).

¹⁹ Na temat roli i pomysłów Chałasińskiego, jako jednego z głównych architektów powojennego ustroju studiów wyższych a także funkcjonowania uniwersytetów w duchu socjalistycznym, traktuje wyczerpujące studium Agaty Zysiak (2016: 61-96).

²⁰ Przykładowo, podczas narad poświęconych realizacji planów studiów i programów szczegółowych dla poszczególnych kierunków dyskutanci mieli uwzględniać odpowiedniość „programów z punktu widzenia produkcji i realizacji planu 6-letniego, oraz związania z praktykami i potrzebami życia społeczno-gospodarczego” (WHm 10). W trakcie spotkania dnia 14 lutego 1951 roku, w którym uczestniczyło kierownictwo Studium Nauk Społecznych UJ oraz pracownicy administracji lokalnej i oświatowej, a także „przedstawiciele planowania gospodarczego, związków zawodowych i spółdzielczości” wskazywano pożądane kompetencje, którymi winni odznaczać się absolwenci. Nowy typ pracownika miał „łączyć z jednej strony – obok ogólnego przygotowania teoretycznego z zakresu nauk społecznych – dobrą znajomość techniki zbierania materiałów terenowych (związanych z różnymi odcinakami życia) i umiejętność odpowiedniego wykorzystywania tych materiałów jako podstawy do działania praktycznego” (WHm 10). Istotnym było, by absolwenci

podkreślał znaczenie „upraktycznienia” czy „uspołecznienia” dyscyplin zespolonych w ramach SHKM. By społeczeństwo odniosło pożytek z działalności etnografów mieli oni za zadanie związać swoje zainteresowania badawcze „z praktyką, z życiem, z potrzebami narodu” (Majewski 1953: 11), zaś tradycja ludowego zdobnictwa, czy innowacyjności rzemiosła miała być objęta nie tylko poznaniem naukowym, lecz także „w miarę możliwości do dzisiejszych potrzeb produkcyjnych wyzyskana” (Majewski 1953: 12). W praktyce postulat ten udało się zrealizować tylko częściowo – poprzez animowanie ruchu folklorystycznego i zainteresowania rękodziełem (Damrosz 1996: 97; Korduba 2013).

Postulowany krok mający na celu „przejściowe skrócenie studiów” (AAN 685: 236) poprzez wprowadzenie ich dwustopniowości, oznaczał w praktyce skrócenie procesu kształcenia a przez to „zwiększenie produkcji fachowców” (AAN 685: 238) i przyspieszenie wdrażania ich na rynek pracy. To właśnie potrzeby gospodarcze oraz pragnienie dokonania „wielkiego skoku” poprzez przezwyciężenie cywilizacyjnego zapóźnia względem państw kapitalistycznych i „proces rewolucji społeczno-kulturalnej” (AAN 685: 236) spowodowało, że studia pierwszego stopnia podporządkowano „zasadzie praktyczno-zawodowego przygotowania” określanej także jako „zasada uzawodowienia” (AAN 685: 225). W tym okresie dla władz państwa liczyło się przede wszystkim skrócenie czasu

mogli podejmować „sprawę struktury zawodowej wsi i miasteczek, sprawę optymalnego zatrudnienia przez racjonalne wyzyskanie przygotowania zawodowego, sprawę społecznego uwarunkowania wydajności pracy, sprawę dojazdów do zakładów pracy, sprawę sezonowego odpływu robotników z zakładów pracy na wieś, sprawę możliwości produkcyjnych na wsi przez odnowienie wygasłych lub wygasających ognisk przemysłu ludowego, sprawę racjonalnego planowania w zakresie produkcji przemysłowej i rolnej przez zbieranie materiałów, oświetlających potrzeby konsumpcyjne terenu we właściwej skali, sprawę wypracowania planów przestrzennych poszczególnych osad i terytoriów w oparciu o możliwie wszechstronnie zebrane materiały, dotyczące wszystkich odcinków życia, sprawę kontroli szeregu działań gospodarczych, kulturalno-oświatowych” (WHm 10). W przypadku potrzeb Centrali Przemysłu Ludowego i Artystycznego zgłaszano „wielki brak materiałów terenowych, które warunkują należyłą pracę tej placówki. (...) a) bliższe poznanie bytowania i warunków społeczno-gospodarczych wsi jest konieczne dla polepszenia warunków pracy poszczególnych spółdzielni” (WHm 10). W gospodarce centralnie planowanej, obok tego typu zadań o charakterze ekonomiczno-produkcyjnym, dla absolwentów kierunków społecznych i humanistycznych przewidziano również zakres zadań wiążących się z pracą kulturalno-oświatową. Ta jednak była wtórna wobec zasadniczej kwestii, czyli gospodarki. Wszak ideał stanowił wówczas „młody, świadomy swych zadań, oddany sprawie Ojczyzny, pokoju i socjalizmu, uzbrojony w przodującą naukę inżynier” (WHs 5) aniżeli humanista.

szkolenia kadr²¹, na co z pewnymi oporami (jego formami było: odwlekanie wdrażania dyrektyw wynikających z reformy, przeciąganie procesu decyzyjnego w obrębie wydziałów, „przerzucanie się” argumentami z biurokracją ministerialną na drodze korespondencyjnej, wykorzystywanie luk proceduralnych przewidzianych w przepisach), i z braku możliwości innego wyboru dość szybko przystało środowisko akademickie w całej Polsce. Kreśląc kolejne, racjonalizatorskie wersje projektów planu studiów mające wyjść naprzeciw oczekiwaniom władz komunistycznych, przedstawiciele poszczególnych dyscyplin faktycznie godzili się – jak utrzymywał Chałasiński – że „dyrektywa ta wynikała ze struktury nowoczesnego społeczeństwa demokratycznego, w którym posiadanie zawodu stało się zasadniczą podstawą stosunków społecznych” (AAN 685: 225)²².

²¹ Tendencja ta znajduje odzwierciedlenie w danych statystycznych – jeśli wierzyć danym publikowanym w oficjalnych periodykach władz PRL – dotyczących ilości studentów i absolwentów. Dla grupy kierunków technicznych liczba studentów w roku akademickim 1949/1950 wynosiła 26606 osób, w 1955/1956 było ich już dwa razy więcej, bo 59227, zaś w analogicznych latach liczba absolwentów zwiększyła się aż czterokrotnie z 2816 do 10450. W przypadku grupy nauk humanistycznych tendencja była odwrotna, zapewne za przyczyną wyznaczanych przez Ministerstwo restrykcyjnych limitów przyjęć. W roku akademickim 1949/1950 kierunki te studiowało 13942 osób, sześć lat później już tylko 8581. Przy czym nieznacznie wzrósł współczynnik liczby absolwentów z 1391 do 1483 osób. Ogółem, we wskazanym okresie, tendencje wzrostowe dotyczyły grup nauk technicznych, rolniczych i medycznych; na stabilnym poziomie utrzymywały się nauki matematyczno-przyrodnicze i artystyczne; kierunki humanistyczne, a w szczególności prawno-ekonomiczne, poddane były ścisłemu ograniczeniom i swoistemu regresowi (Mały 1958: 118-119).

²² W owej „demokratyzacji” nauki miały dopomóc działania etatystyczne ze strony organów państwowych podporządkowujących dotąd autonomiczne uczelnie władzom centralnym. Podstawowym środkiem do tego celu było wprowadzenie obowiązku planowania, innym zaś było całkowite powiązanie uczelni i działalności naukowej z finansowaniem państwowym, równie istotne okazało się ustanowienie zwierzchności Ministerstwa w większości spraw uniwersyteckich i przyznanie funkcji interwencyjnej administracji resortu. Kolejnym, wprowadzenie na wzór rozwiązań radzieckich, systemu aspirantury oraz zmiana procedur awansowych. Poważnym ograniczeniom poddano również swobodę działalności stowarzyszeń i niezależnych organizacji naukowych, część z nich rozwiązano, prerogatywy pozostałych przesunięto do utworzonej w 1952 roku Polskiej Akademii Nauk (w przypadku PTL było to przesunięcie do PAN Polskiego Atlasu Etnograficznego oraz próby przejęcia redakcji „Ludu”, których niepowodzenie doprowadziło do powstania „Etnografii Polskiej”). Piotr Hübner podsumował założenia i cele reformy jako etatyzm, biurokratyzację i monocentryzm. Najbardziej demonstracyjnym środkiem dyscyplinującym ze strony komunistów było rozbitcie niekwestionowanej dotąd integralności uczelni. Uniwersytety okrojono „z wydziałów lekarskich i – częściowo – prawnych [co] było uderzeniem w model uniwersytetu istniejący od czasów Średniowiecza. Był w tym i cel pragmatyczny – prawnicy i lekarze mieli być przygotowani do pracy »czysto zawodowej«, w myśl potrzeb państwa i nowej ideologii” (Hübner 1992b: 601).

Rys ów zaważył nie tylko na późniejszym trybie i charakterze kształcenia uniwersyteckiego, lecz również na zdolności formowania szeroko pojętego humanistycznego światopoglądu absolwentów²³ – w zamyśle władz komunistycznych – zamiast myśleniem czy działalnością naukową, mieli się oni zająć przede wszystkim pracą odpowiadającą bieżącym potrzebom gospodarki, oświaty bądź pracami dokumentacyjnymi. Jak pokazały kolejne dekady, tak pomyślana indoktrynacja ideologiczna oraz upodrzedzenie środowisk akademickich powiodło się tylko połowicznie, czego probierzem były protesty studenckie z 1968 roku, czy udział inteligencji w opozycji antykomunistycznej.

W tym względzie uruchomienie kształcenia z historii kultury materialnej

więzało się z przewidywaniem ogromnego wzrostu zatrudnienia adeptów, zwłaszcza w muzealnictwie. Zakładano bowiem, iż w każdym mieście powiatowym powstanie muzeum, gdzie kierownikiem lub pracownikiem zostanie absolwent SHKM, który musi być wszechstronny i znać się nie tylko na archeologii (Gąssowski 1970: 260).

Oczekiwania wobec świata nauk społecznych, a do tych ostatecznie została zakwalifikowana etnologia²⁴ pod koniec lat 40., kształtowały się jasno. Dyscypliny takie jak filozofia, nauki ekonomiczne i prawne, historia, teoria i historia sztuki, pedagogika, językoznawstwo a także wiele innych, miały – w przekonaniu komunistycznych decydentów – za zadanie „aktywne oddziaływanie na bazę ekonomiczną w kierunku jej dalszego umacniania i rozwoju”, co wiązano z nieustanną „walką z przeżytkami i pozostałościami starej nadbudowy” (KZA/43/79: 1). Przedstawiciele środowiska naukowego winni byli zatem skoncentrować się na zagadnieniach istotnych dla opisu bieżącej walki klas oraz „tworzenia się narodu socjalistycznego w Polsce” (KZA/43/79: 2). Wiązała się z tym bezpośrednio pilna potrzeba „przewyciężenia burżuazyjnej

²³ Na taki stan rzeczy miała wpływ celowa dezorganizacja funkcjonowania poszczególnych dyscyplin polegająca na „świadomym, utrwalonym instytucjonalnie, rozparcelowaniu problematyki humanizmu i samych nauk humanistycznych – pozbawionych nawet imienia – na różne placówki badawcze” (Degen, Hübner 2006: 21).

²⁴ W ramach działania Sekcji Humanistycznej Rady Szkolnictwa Wyższego (1946-1947) funkcjonowała osobna podsekcja etnografii i etnologii, którą wraz z przekształceniem organu nadrzędnego w Radę Główną do spraw Nauki i Szkolnictwa Wyższego (1947-1951) połączono z dotąd osobną podsekcją socjologii tworząc jedną komisję nauk społecznych (Degen, Hübner 2006: 14-15).

ideologii i metodologii” (KZA/43/79: 3), których upatrywano w problemach badawczych podejmowanych w ramach poszczególnych dyscyplin w okresie międzywojennym. Z powyższego wyprowadzono szereg problemów węzłowych wymagających natychmiastowego opracowania. Były to między innymi kwestie spółdzielczości produkcyjnej, zastosowanie zdobyczy nauki radzieckiej, powstanie Państwa Polskiego, status Ziem Zachodnich, czy ekonomia okresu przejściowego (KZA/43/79: 5-6). Poszczególne nauki miały za zadanie dostarczyć niezbędnych danych opartych na wytycznych kierunkowych uszczegóławiających wskazane problemy węzłowe.

Biorąc pod uwagę powyższe, interesująco przedstawia się przeznaczenie historii kultury materialnej, którą – zgodnie z treścią przygotowanego na potrzeby Ministerstwa *Projektu wytycznych do planu badań szczególnie ważnych w zakresie badań społecznych* – uważano przede wszystkim za naukę „będącą historią sił produkcyjnych ze szczególnym uwzględnieniem materialno-technicznej strony produkcji, podziału, wymiany i konsumpcji dóbr materialnych” (KZA/43/79: 27), co pokrywa się zasadniczo z linią prymitywnie rozumianego marksizmu dialektycznego sformułowaną przez Majewskiego (1953). W związku z czym wyznaczono cztery zasadnicze kierunki badań, jakimi miano się zajmować w ramach historii kultury materialnej, z czego tylko jeden dotyczył etnografii. Były to kolejno: 1) historia społeczeństw pierwotnych i starożytnych zamieszkujących ziemię polską ze szczególnym naciskiem na „wspólnoty pierwotne” i kształtowanie się społeczeństwa klasowego, 2) metodologia i technika badań archeologicznych, 3) badanie historii technik rolnych i rzemieślniczych z naciskiem na historię ludowej kultury materialnej w Polsce, oraz ostatnia, 4) historia kultury materialnej śródziemnomorskiej i czarnomorskiej (KZA/43/79: 27-29).

Uważna analiza celów wyznaczonych zarówno archeologii, jak i etnografii pokazuje, iż, w zamyśle władz, miały one pełnić rolę służebną wobec ideologii marksistowskiej i obowiązującej ówczesnie propagandy politycznej dotyczącej choćby statusu Ziem Odzyskanych i ich rdzennej przynależności narodowi polskiemu. Dyscypliny te miały bowiem za zadanie dostarczanie dowodów służących potwierdzeniu oficjalnie obowiązującego dyskursu oraz jego dalsze ugruntowanie. W kontekście prowadzonej z końcem lat 40. programowej

kolektywizacji wsi²⁵, a wbrew licznym i bagatelizującym opiniom samych etnologów formułowanym po upadku komunizmu (por.: Buchowski 2011: 17, 34; Jasiewicz 2004: 13; Kopczyńska-Jaworska 2005: 296-297; Kopczyńska-Jaworska, za: Wróblewski 2015: 116-117; Sokolewicz 2005), nie jest obojętnym politycznie, wyznaczenie, właśnie w tym czasie, etnografii do badań rolnictwa²⁶. Warto przy tym przypomnieć obserwację Michała Buchowskiego, dotyczącą zbieżności „celów władzy ludowej z powołaniem specjalistów od kultury ludowej”, która „zdaje się oczywista, choć nie zawsze była i jest uświadamiana” (Buchowski 2011: 17). Zgodnie z pierwotnym zamysłem socjalistów początkowa dobrowolność kolektywizacji, po przekształceniach partyjnych i przejściu pełni władzy przez komunistów, została zastąpiona przymusem oraz szeregiem represji dla wzbraniających się przed nią chłopów. Celem politycznym władz stało się pełne odejście od rolnictwa indywidualnego, które miały zastąpić spółdzielnie rolne oraz państwowe gospodarstwa rolne, których liczba sukcesywnie rosła (Kaliński 1995: 41, 64-68). Co nie bez znaczenia, etnografia w tamtym okresie miała zajmować się przede wszystkim takimi kwestiami jak:

Narzędzia pracy i zróżnicowanie produkcji ludowej. Produkcja rolnicza i zajęcia uboczne w gospodarce wiejskiej. Grupy wytwórcze w środowisku wiejskim. Przeobrażenia ludowej kultury materialnej w epoce kapitalizmu i przejścia do epoki socjalizmu (KZA/43/79: 29).

²⁵ Proces kolektywizacji opisał Adolf Dobieszewski (1993), zaś o sile reakcji warstwy chłopskiej na nią, pisali historycy Dariusz Jarosz (1998; 2000: 11-60, 136-144) oraz Marcin Zaręba, który obrazowo opisał towarzyszącą jej skalę: „wieś ogarnęła autentyczna psychoza, utrzymująca się do śmierci Stalina w marcu 1953 r. Przewidując najgorsze, chłopci chwycili za broń słabych: masowo dokonywali uboju zwierząt i wyprzedazy zebranych dopiero co plonów, ewentualnie ociągali się z pracami polowymi. (...) Wzrosła liczba sabotaży [w spółdzielniach], niszczone zbiory i narzędzia. Nierzadko agitujący ZMP-owcy musieli salwować się ucieczką przed rozwścieczonymi chłopami. Dochodziło do rękoczynów, bywało, że ze skutkiem śmiertelnym. Ludzie autentycznie się bali, niektórzy nawet bardziej niż wojny” (Zaręba 2012: 465).

²⁶ Badania z tego zakresu prowadzono właściwie od końca lat 40. zarówno przez PTL (choćby w ramach PAE przejętego następnie przez państwową agendę naukową jaką było IHKM PAN), poszczególne katedry oraz etnografów zrzeszonych w IHKM. W artykule *Polish ethnography after world war II* z 1982 roku, przeznaczonym dla zagranicznych czytelników, Józef Burszta wraz z Bronisławą Kopczyńską-Jaworską (1982: 53) przyznają, że kolektywizacja wsi stanowiła jeden z istotniejszych czynników mających wpływ na status etnografii oraz charakter badań terenowych prowadzonych w okresie 1948-1956, co miało swoje reperkusje także w kolejnych dekadach.

Materiały o tej tematyce rzeczywiście wywoływało w trakcie badań terenowych, o czym świadczą zarazem liczne archiwalia i kwestionariusze badawcze. Tym samym etnografowie zostali wprzęgnięci w zbieranie, gromadzenie i przetwarzanie informacji, niepozostających bez znaczenia dla zainteresowań poznawczych agend państwowych. Choćby nawet owo zainteresowanie znajdowało się tylko w sferze możliwości i jeśli nawet władze komunistyczne nie wykorzystwały tych informacji, to istnienie takiego powiązania wciąga tę dyscyplinę wiedzy i jej przedstawicieli w sferę biopolityki, gdzie wiedza jest formą, funkcją i orężem władzy. Nie dziwi zatem, że

w ramach gigantycznego projektu modernizacji [badacze] mieli nie tylko podkreślać unikatowe wartości zawierające się w sposobie życia i myślenia prostego ludu, ale, w związku z wielkim dziełem unowocześniania życia, także dokumentować zanikające przejawy tej kultury (Buchowski 2011: 17).

Jednocześnie, w ramach tak zakreślonego obszaru poszukiwań, pracę Studium zorganizowano w sposób marginalizujący etnografię – Zbigniew Jasiewicz (2004: 10) pisze wręcz o „likwidacji”²⁷ studiów etnologicznych.

²⁷ Przywołane sformułowanie każe uważnie spojrzeć na sposób, w jaki współcześni antropolodzy opisują i, pośrednio, interpretują historię reprezentowanej przez siebie dyscypliny. Gdy mowa o tym jak władze komunistyczne obeszły się z etnologią w 1950 roku, to w literaturze pojawiają się sformułowania, które możemy przyporządkować do trzech domen pojęciowych. Domena 1: „zastąpienie” (Jasiewicz 2009: 22; Kutrzeba-Pojnarowa 1995: 414), „zawieszenie” (Kopczyńska-Jaworska 2005: 307), „zreformowanie” (Damrosz 1996: 101), „wprowadzenie w miejsce” (Barański 2007: 14). Domena ta wskazuje na ruch i działanie wymuszone przez czynniki zewnętrzne, jej wyraźnym rysem jest brak sprawstwa obiektu, pozbawienie inicjatywy. Domena 2: „połączenie” (Frankowska 1973: 198), „łączenie” (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 64), „utworzenie razem” (Klimaszewska, Kutrzeba-Pojnarowa 1959: 95) „część składowa” (Jasiewicz 2001: 15), „stanie się częścią” (Sokolewicz 2007: 17). Domena ta wskazuje na bycie elementem, częścią większej całości, działania w tak konceptualizowanej domenie podkreślają przynależność (dopasowanie) i profilują ograniczoną, ale możliwą sprawczość. Domena 3: „groźba zadekretowanego niebytu” (Buchowski 2011: 16). Domena ta odnosi się do stanu, jednocześnie profiluje wrogie nastawienie wobec obiektu, jego upodrzednienie, brak możliwości ochrony i bezpośrednie ryzyko, w tym ujęciu jest on też pozbawiony sprawczości. Elementem wspólnym wyróżnionych domen jest obecne w nich wszystkich wyraźne przeświadczenie o pozbawieniu lub istotnym ograniczeniu sprawstwa. Domeny 1 i 3 akcentują dodatkowo poczucie bezwolności w przeciwstawianiu się działaniom nakierowanym na obiekt. Domena 2 wyraźnie odstaje od pozostałych przez akcentowanie przynależności, czy łączliwości, ponadto jej użytkownikami są przedstawiciele najstarszego pokolenia polskich etnologów. W związanych z tą domeną pojęciową sposobach konceptualizacji można widzieć echo języka propagandy

Główne obciążenie tematyczne przeniesiono na archeologię²⁸, co uwiadacznia choćby powyższy nieproporcjonalny podział zadań w którym etnografia miała jedynie dostarczać dowodów zapełniających lukę w historii rozwoju społeczeństwa między czasami najdawniejszymi czy średniowiecznym feudalizmem a socjalistyczną współczesnością.

Wnioski

Przedstawione w artykule zmiany sposobu organizacji nauki, do których doszło z końcem lat 40. minionego wieku, nie pozostały bez wpływu na status etnologii w Polsce. By możliwie przekrojowo pokazać proces wcielania etnologii, przemianowanej podówczas na etnografię, do struktury historii kultury materialnej, została przyjęta nieco inna perspektywa aniżeli w dotychczasowych opracowaniach o podobnej tematyce. Chodziło przede wszystkim o położenie nacisku na otoczenie instytucjonalne i kontekst ideologiczny wdrażanej przez komunistów reformy szkolnictwa wyższego. Dopiero takie rozłożenie akcentów pozwala na wyjście poza wąskie ramy historii dyscypliny i spojrzenie na nią szerzej. Przyjęcie przekrojowego ujęcia pozwala bowiem na

i właściwych mu domen pojęciowych. Uwagę zwraca jeszcze jeden aspekt. W przypadku domen 1 i 3, których użytkownikami są przedstawiciele wszystkich pokoleń, zauważalna jest następująca prawidłowość: język oporu i konceptualizacje krytyczne pojawiły się w oficjalnych narracjach na temat historii etnologii w Polsce dopiero po upadku komunizmu. Wykorzystanie w analizie elementów językoznawstwa kognitywnego (por.: Evans 2009: 23-24; Tabakowska red. 2001: 59-70; Lakoff, Johnson 1988) pozwala odsłonić, kryjące się za określeniami używanymi przez antropologów, rozbieżności w oglądzie i ocenie zdarzeń z przeszłości. Uwagę zwraca przede wszystkim niezborność dyskursu antropologicznego w zakresie historii dyscypliny. Współwystępowanie różnych domen pojęciowych, do których w sposób nieświadomiony sięgają użytkownicy języka, przy stopniowym zanikaniu domeny 2, wskazuje na powolne wypracowywanie nowego języka narracji o wydarzeniach z przeszłości. W związku z czym dotychczasowe oceny losów etnologii w czasach komunizmu podlegają rewizji i zmianom.

²⁸ Co znamienne, w tomie poświęconym losom polskiej humanistyki w okresie PRL (Jakubowska, Myśliński, red. 2006), nie ma osobnego rozdziału poświęconego etnografii, choć takie rozdziały przygotowano przykładowo dla historii, archeologii, socjologii, historii sztuki, muzykologii, czy teorii i historii filmu. Ponadto, w zamieszczonym tam tekście opisującym sytuację archeologii i działalność IHKM nie ma nawet najmniejszej wzmianki o połączeniu archeologii z etnografią (*sic!*), jest za to sporo na temat związków tej pierwszej z historią (Stobiecki 2006).

dostrzeżenie ogólniejszych prawidłowości dotyczących położenia społecznego i zmian w polu szkolnictwa wyższego. Umożliwia to również uniknięcie pułapek interpretacyjnych będących rezultatem nadmierne-go skupienia uwagi tylko na jednej dyscyplinie naukowej, z czym jest związane powielanie utartych schematów, wyobrażeń oraz oficjalnych wykładni na temat zdarzeń z przeszłości. Baza źródłowa jaką stanowią dokumenty archiwalne wykorzystane w artykule (dotychczas w większości nieznane piśmiennictwu z zakresu historii etnologii polskiej), pozwoliła na odsłonięcie procesów, które doprowadziły do osłabienia pozycji tej dyscypliny.

Do osiągnięcia tego celu niezbędne było przesunięcie punktu ciężkości z historii formułowanej w oparciu o teksty artykułów powstających w analizowanym okresie, czy wspomnień i opinii na jego temat, na rzecz perspektywy budowanej w oparciu o dokumenty. Należy zaznaczyć, że jedna i druga perspektywa wzajemnie uzupełniają się. Przyjęte w tekście rozwiązanie pozwoliło na uwydatnienie i ekspozycję wymiaru normatywnego warunkującego funkcjonowanie etnologii i innych dyscyplin naukowych w czasach stalinizmu. Realizowana wówczas reforma szkolnictwa wyższego miała na celu nie tylko podporządkowanie autonomicznych dotąd uniwersytetów władzom państwowym, ale również miała prowadzić do ugruntowania obowiązującej ideologii marksizmu-leninizmu poprzez szeroko zakrojoną indoktrynację, jak również zmianę trybu kształcenia sprowadzanego przede wszystkim do formy szkolenia zawodowego. Co należy podkreślić, w myśl założeń tamtej reformy szkolnictwo wyższe miało zostać sprzężone przede wszystkim z potrzebami gospodarczymi kraju. Zaś sposób organizacji nauki sprowadzał się, za pomocą przymusu i szeregu środków dyscyplinujących, do podporządkowania i izolacji poszczególnych uczonych, jak również całych środowisk związanych z wybranymi dyscyplinami wiedzy. System ten pełnię operatywności osiągał dzięki obowiązkowi planowania i wynikającej z niego rozbudowanej sprawozdawczości, która krępowała możliwe do podjęcia badania czy tematy naukowe. Środkiem administracyjnym służącym antagonizowaniu i korumpowaniu naukowców, był przede wszystkim system limitów przyjęć i konieczność konkurowania o ich przyznanie. Tym samym przyczyny utworzenia, a później profil działalności i tematyki badawczej podejmowanej w ramach SHKM, pokazują skalę oddziaływania czynników pozamerytorycznych na działalność naukową etnografów.

Założenia reformy szkolnictwa wyższego można przedstawić trawestując hasło propagandowe „Trzy razy tak” towarzyszące kampanii referendalnej z 1946 roku. Trzy razy „U” – by tak to ująć – obejmowało: unaukowanie, uzawodowienie oraz uspołecznienie. Unaukowanie miało zostać przeprowadzone poprzez podporządkowanie działalności badawczej i refleksji intelektualnej ideologii marksizmu-leninizmu, a w szczególności metodzie materializmu historycznego. Dzięki temu – jak utrzymywał Majewski (1953: 24) – w przypadku archeologii Polski i archeologii śródziemnomorskiej, a także etnografii, miano skutecznie przeciwdziałać „chodzeniu luzem” i „metodologicznemu zacofaniu”. Uzawodowienie oznaczało podporządkowanie szkolnictwa wyższego potrzebom centralnie planowanego rynku pracy oraz przyjmowanym przez rząd planom gospodarczym. Tym samym uniwersytety zostały potraktowane, jako fabryki produkujące wykwalifikowane kadry zawodowe. Takie wyprofilowanie funkcji uniwersytetu najwyraźniej, z trzech wyróżnionych tu aspektów reformy, wpisuje się w biopolitykę rozumianą, jako sposób rządzenia populacją oparty na przenikaniu się i wzajemnym warunkowaniu wiedzy specjalistycznej z aparatami państwa. W przypadku HKM było to powiązanie programu studiów oraz wielkości naborów (przyznawanych limitów) projektowanemu zapotrzebowaniu na specjalistów z tego zakresu, które zmieniało się w zależności od sformułowania idei utworzenia sieci muzeów regionalnych i jej upadku. Uspołecznienie (upracticznienie), którego orędownikiem był Majewski (Hübner 1992a: 333) sprowadzało się do podporządkowania tematyki badawczej zaspokojeniu potrzeb gospodarczych kraju. Tym samym, prowadzone badania etnograficzne były instrumentalizowane, tematy którymi mieli zajmować się badacze powiązano przede wszystkim z prowadzoną w analizowanym okresie kolektywizacją wsi.

Zrekonstruowany wymiar normatywny towarzyszący powołaniu do istnienia Studium Historii Kultury Materialnej działającego w latach 1950-1956, przy uwzględnieniu kontekstu politycznego, ideologicznego i gospodarczego wskazuje, jakie czynniki towarzyszyły zastąpieniu samodzielnego kształcenia z zakresu etnologii kształceniem o profilu etnograficznym realizowanym w ramach historii kultury materialnej. Ustanowione wówczas ramy dyskursywne, które pozwoliły przetrwać zrębom dyscypliny, miały długofalowe skutki oddziałując na profil etnografii uprawianej po okresie stalinizmu. W przypadku Polski okres ten jest dużo krótszy aniżeli miało to miejsce w nauce uprawianej w ZSRR.

Szczęściem, ze względu na splot procesów społecznych i politycznych spowodowanych śmiercią kolejno Józefa Stalina w 1953 roku oraz Bolesława Bieruta trzy lata później, udało się zatrzymać część niekorzystnych zmian spowodowanych reformą. Zaprezentowana w artykule analiza związana z wprowadzeniem SHKM, w miejsce samodzielnego kształcenia etnologicznego, daje przedsmak i pozwala się zorientować, jak wyglądałaby ta dyscyplina gdyby stalinizm nie został przerwany.

Glosa

Przedstawione studium reformy szkolnictwa wyższego może zostać odniesione do analogicznych działań w różnych okresach historycznych. Przeprowadzona analiza demaskuje cele, dla których rządzący manipulują systemem klasyfikacji i przyporządkowaniem dyscyplin naukowych. Działania te służą przede wszystkim wzajemnemu skłóceniu poszczególnych grup, a za pomocą tego środka zostaje obniżona ich zdolność mobilizacyjna. W dalszej kolejności, pozwala to na pacyfikację szczególnie tych środowisk, które dysponują narzędziami i potencjałem do kontestowania istniejącego porządku rzeczy. Likwidacja i dowolne łączenie dyscyplin służy zatem łamaniu oporu oraz wewnątrzśrodowiskowej solidarności. Jednocześnie działanie takie prowadzi do dalszej marginalizacji tak podporządkowywanych grup i centralizacji władzy organów decyzyjnych.

W tym kontekście działalność naukowa zostaje powiązana bezpośrednio z odgórnymi wytycznymi o charakterze gospodarczym, czy partykularnymi interesami definiowanymi na przecięciu pola społecznego i politycznego. Jednocześnie dewaluuje się rola uniwersytetu, jako miejsca sprzyjającego idei bezinteresowności poznania. Proces ten ilustruje przypadek reformy studiów wyższych przeprowadzonej przez władze komunistyczne w latach 1949-1951. Wówczas – podobnie jak się to odbywa w neoliberalnym modelu zarządzania – podporządkowano potrzebom gospodarczym tryb prowadzenia studiów, wprowadzając jednocześnie w miejsce studiów jednolitych kilka ich stopni. Segmentowość takiego podziału jest skorelowana z przyśpieszeniem wprowadzania na rynek pracy kadr specjalistów. Oznacza ono tym samym kapitulację i systematyczne wycofywanie ze sfery publicznej idei zdobywania wykształcenia, jako wartości autotelicznej, prowadzącej do świadomego obywatelstwa, ciągłego doskonalenia, pielęgnowania ciekawości światem i samorozwoju

intelektualnego (Nussbaum 2008). Idea ta, w kontekście „uzawodowienia”, czy uprzywilejowywania „kierunków zamawianych”, ulega systematycznemu ograniczaniu i regresowi.

Pomijając wskazane powyżej sposoby sytuowania SHKM w obrębie systemu nauki, należy podkreślić, że dla dyskursu antropologicznego znaczącym jest również dotychczasowy brak opracowań opartych na innych aniżeli literatura materiałach dotyczących tego okresu w dziejach polskiej etnologii. Brak obszerniejszych i ugruntowanych źródłowo omówień, tej i podobnych form organizacji etnografów doby PRL, a także związanych z nimi niuansów i wieloznaczności, pozwala na formułowanie obiegowych i ogólnych opinii na temat „likwidacji” dyscypliny. Uprawomocnia to sięganie do retoryki krzywdy, zniekształcając przy tym możliwy do odtworzenia obraz zdarzeń z przeszłości. Warto zatem ze zdwojoną ostrożnością przyglądać się argumentom podnoszonym przez samych antropologów w dyskusjach poświęconych reprezentowanej przez nich dyscyplinie, jej miejscu i społecznym funkcjom. Może się bowiem okazać, że nieopacznie wpadają oni w sidła mitu (Barthes 2008).

BIBLIOGRAFIA

- A.M. (1956). Reforma studiów humanistycznych. *Kwartalnik Historyczny*, 63 (6), 184-190.
- Armon W. (2001). „Czytać samodzielnie i krytycznie dawne teksty”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza. *Lud*, 85, 323-334.
- Abramowicz A. (1991). *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*. Warszawa-Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk.
- Barański J. (2007). *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Barthes R. (2008). *Mitologie* (przeł. A. Dziadek). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Bednarski J. (2011). Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Ethnologia Europae Centalis*, 10, 98-105.
- Braun K. (2008). Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913-1993). *Rocznik Mazowiecki*, 20, 98-106.
- Buchowski M. (2011). Etnografia/etnologia polska w okresie „realnego socjalizmu”. Od niemarksistowskiej ortodoksji „etnografizmu” do postetnograficznego pluralizmu. *Lud*, 95, 13-43.

- Bugaj E. (2013). Archeologia klasyczna na uniwersytecie w Poznaniu i konteksty jej powoływania. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 31-60.
- Burke P. (2016). *Spoleczna historia wiedzy* (przeł. A. Kunicka). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Burszta J. (1969). Etnografia w ćwierćwieczu polski ludowej. Organizacja - tendencje - kierunki badań. *Lud*, 53, 31-59.
- Burszta J., Kopczyńska-Jaworska B. (1982). Polish ethnography after World War II. *Ethnos*, 47 (1-2), 50-63.
- Charkiewicz E. (2006). Biopolityka (bio-ekonomika) PRLu. O składaniu planu i dopasowaniu ludzi i gospodarki. *ekologiasztuka.pl*, 1-11. Pozyskano z <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f00012charkiewicz.pdf>
- Damrosz J. (1996). *Mysł teoretyczna w polskiej etnologii w okresie powojennym (1945-1989)*. Warszawa-Siedlce: Instytut Kultury, Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna.
- Degen D., Hübner P. (2006). Polityka naukowa władz Polski Ludowej w zakresie humanistyki (1945-1990). W: U. Jakubowska, J. Myśliński (red.). *Humanistyka polska w latach 1945-1990*, s. 11-38. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, Fundacja Akademia Humanistyczna.
- Dobieszewski A. (1993). *Kolektywizacja wsi polskiej (1948-1956). Studium historyczno-socjologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji im. Kazimierza Kelles-Krauza.
- Dzięgiel L. (1996). *Swoboda na smyczy. Wspomnienia 1946-1956*. Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Evans Y. (2009). *Leksykon językoznawstwa kognitywnego* (przeł. M. Buchta et al.). Kraków: Universitas.
- Frankowska M. (1973). Etnografia polska po II wojnie światowej (1945-1970). W: M. Terlecka (red.). *Historia Etnologii Polskiej*, s. 193-270. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gąjkowa O. (1952). Konferencja etnografów w Krakowie 17.-19.II.1951 r. *Lud*, 39, 624-625.
- Gąssowski J. (1970). *Z dziejów polskiej archeologii*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Hensel W. (1950). Polskie tysiąclecie. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego*, 3 (1-4), 27-48.
- Holzer J. (1981). *Agonia PPS. Socjaliści polscy w sojuszu z PPR 1944-1948*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Hübner P. (1992a). *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953. Geneza systemu*. T. 1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Hübner P. (1992b). *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944-1953. Geneza systemu*. T. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jakubowska U., Myśliński J. (red.) (2006). *Humanistyka polska w latach 1945-1990*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, Fundacja Akademia Humanistyczna.
- Jarosz D. (1998). *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopi*. Warszawa: DiG.
- Jarosz D. (2000). *Polacy a stalinizm 1948–1956*. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Jasiewicz Z. (2001). O potrzebie studiowania i nauczania etnologii. W: Z. Jasiewicz, T. Karwicka (red.). *Przyszłość etnologii polskiej w jej teraźniejszości*, s. 9-15. Poznań: Komitet Nauk Etnologicznych PAN.
- Jasiewicz Z. (2004). Etnologia polska przed rokiem 1956 i jej reakcja na wprowadzenie wzorów radzieckich. *Etnografia Polska*, 48 (1-2), 5-15.
- Jasiewicz Z. (2005). The adaptation of Soviet models in Polish anthropology before 1956. In: M. Sárkány, C. Hann, P. Skalník (eds.). *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe*, s. 159-169. Münster: Lit Verlag.
- Jasiewicz Z. (2009). Karty z dziejów etnologii uniwersyteckiej w Poznaniu. W: J. Bednarski, P. Fabiś (red.). *Etnologia uniwersytecka w Poznaniu 1919-2009*, s. 13-30. Poznań: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM w Poznaniu.
- Jasiewicz Z. (2012). Wybrałbym zawsze etnologię. *Życie Uniwersyteckie*, 229 (10), 16-17.
- Jasiewicz Z., Slattey D. (1995). Ethnography and anthropology. The case of Polish ethnology. W: H. F. Vermeulen, A. A. Roldán (eds.). *Fieldwork and footnotes. Studies in the history of European anthropology*, s. 184-201. London – New York: Routledge.
- Kaliński J. (1995). *Gospodarka Polski w latach 1944-1989*. Przemiany strukturalne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kałojewa J. (1954). *Pierwszy Kongres Nauki Polskiej i polska etnografia* (przeł. Z. Malewska). Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kamocki J. (2013). *Egzotyczne podróże etnografa. Azjatyckie wędrówki i poszukiwania polskich zesłańców w ZSRR*. Krzeszowice: Wydawnictwo Kubajak.
- Kersten K. (2018). *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Fundacja Kerstenów, Textura Jerzy Giebułtowski.

- Klimaszewska J. (1967). Katedra Etnografii Słowian (1926-1964) na tle rozwoju etnografii w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1811-1925. *Prace Historyczne*, 16, 303-339.
- Klimaszewska J., Kutrzeba-Pojnarowa A. (1959). Działalność uniwersyteckich katedr etnografii w Polsce w latach 1945-1956. *Etnografia Polska*, 2, 59-107.
- Kłosek E., Marczyk M. (2016). Z kart historii Katedry Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego. *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej*, 24 (1), 5-24.
- Kopczyńska-Jaworska B. (2000). W górach i w mieście. W: *Moja droga do nauki*, s. 37-63. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kopczyńska-Jaworska B. (2005). „Pracować nie tylko dla podłego zysku i marnej chwały” Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza. *Lud*, 89, 295-312.
- Korduba P. (2013). *Ludowość na sprzedaż. Towarzystwo Popierania Przemysłu Ludowego, Cepelia, Instytut Wzornictwa Przemysłowego*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, Narodowe Centrum Kultury.
- Kowalska-Lewicka A. (2007). „Nasza współczesna antropologia społeczna i kulturowa nie powinna odcinać się od korzeni, z których wyrosła”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza. *Lud*, 91, 305-345.
- Kutrzeba-Pojnarowa A. (1977). *Kultura ludowa i jej badacze. Mit i rzeczywistość*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kutrzeba-Pojnarowa A. (1995). „Etnologia jest zawsze jakby in statu nascendi...” Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza. *Lud*, 78, 397-427.
- Kuźmich B. (1952). Delegat Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, mgr Bolesław Kuźmich. (Przemówienie na Zjazd P.T.L. w Toruniu w dn. 9.-12.VI.1949). *Lud*, 39, 537-540.
- Lakoff G., Johnson M. (1988). *Metafory w naszym życiu* (przeł. T. Krzeszowski). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lipiński P. (2016a). *Bicia nie trzeba było ich uczyć. Proces Humera i oficerów śledczych Urzędu Bezpieczeństwa*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Lipiński P. (2016b). *Cyrankiewicz. Wieczny premier*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Lipiński P. (2017). *Bierut. Kiedy partia była bogiem*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Majewski K. (1948). *Uwagi do metodologii historii kultury materialnej. Przedstawione na posiedzeniu Wydziału Nauk Historyczno-Filozoficznych dnia 25 czerwca 1948 r.* Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Majewski K. (1953). Historia kultury materialnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1 (1-2), 3-27.

- Mały (1958). *Mały Rocznik Statystyczny*, t.1. Warszawa: GUS.
- Manteuffel T. (1948). Jakiej pomocy oczekują nauki humanistyczne od państwa. W: *Sprawozdanie Rady Szkół Wyższych*, s. 212-220. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Wiedza”.
- Nadolski A. (1953). Badania nad początkami Państwa Polskiego. *Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*, 3, 448-451.
- Nussbaum M. (2008). *W trosce o człowieczeństwo. Klasyczna obrona reformy kształcenia ogólnego* (przeł. A. Męczkowska). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Olszewski W. (2011). Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej w Toruniu. *Ethnologia Europae Centralis*, 10, 96-98.
- Rajewski Z. (1951). Ogólnopolska konferencja archeologów i etnografów w Nieborowie koło Łowicza. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego*, 4 (3-4), 191-194.
- Reński E. (1989). *Skradzione sztandary PPS*. Warszawa: b.w.
- Sokolewicz Z. (1957). K výchovnej metóde v Etnografickom Ústave Varšavskej Univerzity, (przeł. J. G. Žatkuliak). *Slovenský Narodopis*, 3-4, 417-424.
- Sokolewicz Z. (2005). Bardzo delikatna materia. Odpowiedzialność i zmieniająca się etnologia. (*op.cit.*,) *maszyna interpretacyjna*, 23 (2), 6.
- Sokolewicz Z. (2007). Katedry, uczeni. W: J. Jasionowska, J. Koźmińska, M. Radkowska-Walkowicz, J.S. Wasilewski (red.). *Historia i współczesność warszawskiej etnologii. Zjazd absolwentów*, s. 10-33. Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytet Warszawski.
- Sokolewicz Z. (2011). „Moje życie naukowe można sprowadzić do próbowania kolejnego klucza z wielkiego pęku, który dała mi teoria poznania”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza. *Lud*, 95, 303-354.
- Sowa A.L. (2011). *Historia polityczna Polski 1944–1991*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Stobiecki R. (2006). Między kontynuacją a dyskontynuacją. W: U. Jakubowska, J. Myśliński (red.). *Humanistyka polska w latach 1945-1990*, s. 127-155. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, Fundacja Akademia Humanistyczna.
- Tabakowska E. red. (2001). *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*. Kraków: Universitas.
- Waszczyńska K. (2013). Zbiory, kolekcje, muzea regionalne - etnolog/antropolog a warsztat muzealnika. W: M. Ząbek (red.). *Antropologia stosowana*, s. 121-160. Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, Międzynarodowe Centrum Dialogu Międzykulturowego i Międzyreligijnego UKSW.

- Werblan A. (2009). *Stalinizm w Polsce*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze i Literackie.
- Wróblewski F. (2015). Indeksy etnograficzne w polskiej praktyce badawczej XX w. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, 1, 108–132.
- Wypych K., Skarżyński T. (1965). Sprawozdania z działalności naukowej i dydaktycznej katedr i zakładów etnografii. *Lud*, 50 (2), 757-771.
- Zaremba Ł. (2012). *Wielka Trwoga. Polska 1944 – 1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków: Znak.
- Zysiak A. (2016). *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*. Kraków: Nomos.

ARCHIWALIA

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego w Warszawie

AAN 685 *Organizacja toku zreformowanych studiów humanistycznych. Projekty siatek godzin (komplet) przedstawione do dyskusji w czerwcu 1949 r. Siatki godzin zatwierdzone przez prezydium sekcji w IV-VI 1950 r. plany studiów obowiązujące w roku akademickim 1949/1950.*

AAN 689 *Projekty programów studiów z zakresu historii, historii sztuki, historii kultury materialnej, archeologii, prehistorii, bibliotekoznawstwa. Wypowiedzi i opinie środowiska naukowego, kolejne wersje i zmiany, wersje ostateczne.*

Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Archiwum Naukowe. Dział Etnograficzny

Spuścizna naukowa Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej

KZA/43/79 *Projekt wytycznych do planu badań szczególnie ważnych w zakresie badań społecznych.*

KZA/46/35 *Uwagi do programu studiów etnograficznych. Łódź, dnia 19 stycznia 1956 r.*

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Akta Wydziału Humanistycznego 1945/46-1950/51

WHm 10 *Plany reform i dyskusja nad programami studiów na Wydziale Humanistycznym (m.in. wprowadzenie dwustopniowej organizacji studiów) 1949-1951.*

Akta Wydziału Historycznego 1951/52-1952/1953

WHs 5 *Organizacja szkolnictwa wyższego w Polsce 1951/52-1952/53.*

WHs 11 *Ogólnopństwowe „plany szkolenia” (dotyczące rekrutacji na studia I i II stopnia, rozmieszczenia specjalizacji na poszczególne Uniwersytety, ilość absolwentów i magistrów) 1951/52-1952/53.*

WHs 16 *Plany i programy studiów 1951/52, 1952/53.*

WHs 62 *Rekrutacja na studia II stopnia V 1952-VII 1953.*

WHs 68 *Specjalizacja na III roku 1951/52, 1952/53.*

ROZMÓWCY

2011/019/A wywiad kwestionariuszowy, 14.10.2011, kobieta, lat 78.

2016/112/D wywiad swobodny, 15.12.2016, mężczyzna, lat 84.